

Політологія та соціологія

УДК 94(477)''17''

ББК 63.3.(4Укр)45

УКРАЇНА НА ПОЛІТИЧНІЙ КАРТІ ЄВРОПИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

І. П. Макаровський

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу;
76019, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Карпатська, 15;
тел. +380 (342)24-21-78; e-mail: history@nung.edu.ua*

У статті висвітлюються політичні чинники, які визначали місце України на політичній карті Європи першої чверті XVII століття.

Ключові слова: *Україна, Запорозька Січ, польська експансія, турецько-татарська агресія, Тридцятилітня війна, політичні комбінації.*

В політичній історії Європи XVII століття позначене безкінечними грабiжницькими війнами між абсолютними, тобто дворянськими, державами. Його характеризують також як час французької гегемонії на континенті. Молода французька буржуазія та працелюбне селянство істотно зміцнювали свою державу. Вони усвідомлювали необхідність державної єдності, звідси “державний інтерес” розглядався ними як вище мірило в політиці. В кінцевому результаті він був інтересом пануючих верств, але подавався як “загальне благо”, яке, в разі потреби, повинно забезпечуватись державою навіть насильницьким шляхом. Силу вважали основою права. Отже, політику звільняли від моралі. Заради забезпечення “загального блага” добрі всі засоби. Такі погляди на державу і політику були виражені у працях Ніколло Макіавеллі (1469-1527). Теорія дипломатичного мистецтва підпорядковувалася у нього принципіві “державного інтересу”. Ідеї цього італійського мислителя поділяли політичні діячі не лише пізнього відродження, а й нового часу.

Для простого європейського люду перша половина XVII століття була трагічною. Не встигла Європа оговтатися від війн XVI століття, як на початку XVII століття була втягнута в так звану Тридцятилітню війну (1618-1648 рр.), яка разом з пошестями переполовила людність континенту. Сценарій цієї війни писався, в основному, в урядових кабінетах Іспанії, Німеччини та Франції. Французька правляча верхівка не сприймала ідею створення всесвітньої християнської імперії під егідою імператора Філіпа II Габсбурга – короля Іспанії проти спільного ворога

– Османської Порти. Керуючись своїми інтересами Франція під гаслом установа "природних кордонів" намагалася розширити свої територію за рахунок іспанських та німецьких земель династії Габсбургів. У війні, крім Франції, Німеччини і Швеції, були задіяні тією чи іншою мірою майже всі європейські держави. Французька дипломатія, декларуючи відданість принципу "свободи", організовувала і підтримувала не лише німецьких протестантських князів проти об'єднання Німеччини під владою католика імператора Фердинанда II, але формувала також антигабсбургські угруповання в інших країнах. Провести таку діяльність в Польщі їй не вдалось.

Польська держава склалась майже одночасно з такими великими державами, як Іспанія, Португалія, Франція та Священна Римська імперія німецької нації. В XVII столітті ми бачили її серед основних гравців на Європейському континенті. З самого початку свого існування польська державність, як і німецька та італійська, була вражена "вірусом" роз'єднаності панівних верств. Ця хвороба в зазначений час загострилась.

Політична організація польської держави кінця XVI – першої половини XVII століть виявилась не міцною. Негативно впливала на позиції Польщі на міжнародній арені слабкість її центральної влади, насамперед королівської. Владу короля сильно обмежував сейм – станово-представницький орган Речі Посполитої. Туди обиралися представники шляхти і магнатів. Цей орган користувався верховною владою не тільки в законодавстві, але і в судівництві, адміністрації, освіті та моралі. Таку ж безмежну владу, крім сеймів, мали у країні канцлери, гетьмани, підскарбії та інші коронні сановники, котрі обиралися на свої посади довічно і ніким не могли бути змінені. Навіть прості шляхтичі мали право на сеймах не підкорятися і самому королеві, якщо його вимоги були, на їх думку, шкідливими для держави. Вони могли одним словом "nie razwalam" (не дозволяю) унеможливити прийняття будь-якого рішення.

Польський король Стефан Баторій
(1533-1586)

Тоді такий порядок у Польщі називали золотою свободою, насправді це часто вело до повного свавілля, від якого страждали як загальнодержавні, так і приватні інтереси окремих осіб.

Польські патріоти усвідомлювали необхідність зміцнення державного організму шляхом посилення центральної, насамперед королівської влади. У XVI столітті вони об'єдналися навколо короля Стефана Баторія – людини, за характеристикою відомого українського історика Д.І. Яворницького, "залізної волі, широких поглядів, рідкісної проникливості та безмежної відданості своїй державі" [10, 15]. На відміну від більшості польських магнатів, які свої зусилля спрямовували лише на власне збагачення, Стефан Баторій на перше місце ставив інтереси польської держави. В цьому він досяг значних успіхів: значно розмежував компетенцію орга-

нів державної влади, посилював свій вплив на їх взаємодію, уперше офіційно визнав українське козацтво та упорядкував з ним стосунки уряду, заснував регулярне військо, складовою частиною якого були українські козаки, піклувався про розвиток народної освіти, провів також судову та фінансову реформи. На жаль, завершити політичну реформу, котра б істотно обмежила свавілля магнатів та сеймову анархію, він не встиг. 12 грудня 1586 року король несподівано помер, пробувши на троні близько 10 років (1576-1586).

Польський король Сигізмунд III
(1587-1632)

Наступником Стефана Баторія став Сигізмунд III, котрий в своїй сорокап'ятирічній королівській діяльності на перше місце ставив інтереси католицької церкви, а не польської держави, а тому і не продовжував реформи свого попередника, не зміцнив монархію і не сформував енергійний уряд. Сприяючи католицькій експансії на схід, політиці насильницького окатоличення та ополячення України, Сигізмунд III цим самим істотно погіршив стосунки з українським козацтвом. “Сигізмунд до такої міри був просякнутий релігійним завзяттям, настільки присвятив усі свої почуття, переконання та сили зміцненню католицизму, що зробився, за характеристикою польського

історика М. Бобржинського, найвидатнішим поборником церкви водночас ставши найгіршим політиком, найгіршим оборонцем земного добробуту довіреної його піклуванню держави” [Цит. за 10, 19]. Король відштовхнув од себе талановитих благородних і шляхетних сподвижників Стефана Баторія. Не зважаючи на подальшу долю Польщі, Сигізмунд одружився з австрійською ерцгерцогинею Анною і таємно обіцяв уступити Польщу Австрії за життя чи після своєї смерті. Крім того, всупереч порадам великого канцлера Яна Замойського, він здійснює ще один необачний крок у своїй політиці, а саме вводить у місті Бресті в 1595 та 1596 рр. так звану релігійну унію, яка завдала величезної шкоди як Україні, так і Польщі, і з плином часу завершилась відторгненням України та загибеллю Речі Посполитої.

Зазначимо, що всю діяльність Сигізмунда III спрямовували його колишні вчителі – єзуїти: перший міністр, єпископ Краківський Юрій Радзивіл, єзуїт Бергард Голинський та єзуїт Петро Скарга. Для них на першому місці були не інтереси Польщі, а загальнокатолицька справа. Під впливом згаданих своїх радників Сигізмунд III долю Польщі пов'язав з папським флотом та іспанським королем династії Габсбургів Філіпом II, котрий у той час володів Іспанією, Італією, Австрією, Угорщиною, Чехією, Нідерландами, Бургундією і скрізь винищував не католиків.

Іспанський король Філіп II

Гегемоністським претензіям іспанського короля Філіпа II протистояла Англія, Франція, Голландія, Швеція і деякі дрібніші західноєвропейські держави, насамперед протестантські князівства Німеччини. Протистояння між цими двома групами держав (католицько-габсбургським блоком і протестансько-антигабсбургською коаліцією) переросло у війну, відому в історії під назвою Тридцятилітньої (1618-1648рр.). Вона була великим всеєвропейським конфліктом (а не лише внутрішньонімецькою війною), котрим так чи інакше, тією чи ін-

шою мірою були зачеплені всі країни континенту. Не стала винятком і Україна. Про це свідчать як дипломатичні акції держав протестанського табору, спрямовані на втягнення запорозького козацтва у боротьбу проти католицько-габсбургського блоку, так і загравання останнього з козаками, певні поступки їм з його боку. Внаслідок чого українські козаки брали участь у битвах на боці як одного, так і другого блоку. Їх можна було побачити у німецьких, австрійських, польських, шведських і французьких військах. Високі бойові якості козаків були відомі всьому світові, а тому їх охоче наймали на службу різні держави Західної Європи. Ця масштабна тема значною мірою висвітлена у працях М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Наливайка «Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках)», а найбільше у тритомному виданні «Участь українських козаків у Тридцятилітній війні» О. Барана і Г. Гаєцького, вчених з української діаспори. Частково вона знаходила своє подальше висвітлення і в працях інших вітчизняних та зарубіжних авторів.

Не стояв осторонь цієї війни і польський король Сигізмунд III, котрий не забарився одночасно розпочати три війни – із Швецією, Туреччиною та Росією. Можна погодитись з твердженням дослідника Дмитра Наливайка про те, що Сигізмунд III “так далеко пішов по шляху союзу з папським Римом, що фактично перетворив шляхетську Польщу на знаряддя політики войовничого контрреформаційного католицизму на сході Європи” [7, 133]. Аргументованим є припущення цього дослідника щодо української політики папи Климента VII, котрий організував антитурецьку коаліцію держав Центральної і Східної Європи та намагався залучити до неї козаків, втягнути їх у війну з турками. Водночас він “переслідував ще одну, приховану мету: відволікти їх увагу від церковно-віросповідальних справ і тим самим полегшити проведення унії” [7, 135]. Втілення в життя Брестської унії 1596 р. підтримував не лише папський Рим, але і всеєвропейський табір контрреформації, особливо іспанський король Філіп II. З цією метою римська курія кинула в Україну й Білорусь свій ударний загін – орден Єзуїтів. Брестська унія розгляда-

лась папським Римом як знаряддя окатоличення України і Білорусії, а відтак і всієї Східної Європи, насамперед Росії. Свого часу такий його намір викрив Іван Франко. Він неодноразово наголошував на тому, що аристократична Польща прагнула ліквідувати православну Церкву для того, щоб українці відчули себе аморфною масою без ідеологічних основ і майбутнього, що унія сприяла здійсненню намірів і, внівши розкол в українську суспільність, серйозно послабила силу опору, а польська держава зробила відносно вільних українських мужиків (селян) “цілковитими підданими шляхти, позбавила майже всяких людським прав” [8,261]. Релігія в Україні XVI-XVII ст. виступала (як і в західноєвропейських країнах) ідеологічним оформленням соціальних інтересів та політичних прагнень народу. Основними гравцями в цій війні виступали німецький імператор Фердинанд II та французький уряд в особі кардинала Рішельє, котрий став першим міністром (1624-1642 рр.) Франції. Фердинанд II намагався підкорити собі німецьких протестантських князів і створити єдину Німеччину під своєю безумовною і необмеженою владою. Ця боротьба відбувалась здебільшого під релігійними гаслами. То була боротьба “католицької реакції” з протестантизмом, який посилив позиції князів і став прапором їх опору імперії. Рішельє, підтримуючи під гаслом “ісконної німецької свободи” роздробленість Німеччини в особі німецьких протестантських князів, їх боротьбу проти католика імператора, переслідував свою мету – приєднати до Франції герцогство Лотарінгське і Бар, а, за можливості, й інші німецькі території по лівий берег Рейну.

Тридцятилітня війна завершилась, як відомо, підписанням Вестфальського миру (1648), котрий по суті був торжеством політики Рішельє, хоч самого кардинала не було серед живих. Франція отримала Ельзас (крім Страсбурга) та закріпила за собою три раніше придбані нею єпископства – Мец, Туль і Верден.

Німеччина, крім втрати частини своїх територій, залишилась політично роздробленою і слабкою. Під прикриттям спокусливих слів про “свободу” було закріплено політичну роздробленість та немічність Німеччини, а також Італії. Тепер Франція могла з ними робити все, що їй заманеться.

Фердинанд II Габсбургський

Скориставшись істотним послабленням династії Габсбургів, чехи у травні 1618 року повстали проти неї. Чехів підтримав трансільванський князь Бетлен Габор (1613-1629), і об'єднаними силами вони у 1619р. обложили Відень. Натомість австрійський імператор Фердинанд II (1518-1637) попросив допомоги у Польщі, яка швидко скерувала до Чехії проти повстанців шляхетські загони лісовчиків (назва від імені полковника Олександра Лісовського). Бетлен Габор був вимушений

спішно повернутися, а Чехії невдовзі був нанесений нищівний удар у битві при Білій горі, який закріпив втрату незалежності на 300 років [30, 152]. Отже, Трансільванія опинилась перед небезпекою як з боку Польщі, так і з боку її ставленика молдавського господаря (воєводи) Гаспера Граціані. З огляду на цю ситуацію, Бетлен Габор, будучи васалом Туреччини, попросив у неї допомоги. Так розпочався перший період Тридцятилітньої війни (1618-1623), за яким були датський (1625-1629), шведський (1630-1635) та франко-шведський (1635-1648).

Отаманська Порта вирішила скористатись послабленням європейських держав, чварами і війнами та спробувати підкорити собі всю Європу. Об'єктивно цьому сприяли також таємні агенти європейської дипломатії, які в ролі християнських католицьких місіонерів розповсюджували серед підкорених турками народів Азії, Європи і Африки гасло хрестових походів проти Туреччини, чим подразнювали болюче місце в історичній свідомості турків. Турецька імперія вбачала загрозу для свого існування в проникненні європейського капіталу в країни Азії і Африки, у виникненні там інтересів західних держав.

Зауважимо, що у той час імперія Османів ще користувалась славою непереможної держави. В Європі не було армії, котра могла б за чисельністю, озброєнням та організацією зрівнятися з армією Порти.

Втручання Польщі у справи Трансільванії та Молдавії ускладнили і без того напружені стосунки з Туреччиною. Молодий амбітний султан Осман II лютував з приводу нападу на Угорщину восени 1619 р. лісовчиків, які розбили військо Бетлен Габора – турецького васала.

Чашу гніву турків також перепоновили майже щорічні зухвали напади запорозьких козаків на прибережні міста імперії. Такі раптові та неочікувані козацькі рейди завершувались, як правило, визволенням бранців, захопленням великих матеріальних цінностей, знищенням турецько-татарських гарнізонів, потопленням багатьох суден. Все це викликало серед турецького населення неабиякий страх і паніку, особливо козацькі бої на околицях Стамбула, столиці імперії.

Такі події розв'язали Туреччині руки для реалізації своїх стратегічних планів завоювання Польщі, а відтак і всієї Європи. Навесні 1620 року Речі Посполитій була оголошена війна. Її перебіг добре висвітлено в історичній літературі, а тому ми зупинимось лише на деяких вирішальних моментах цієї кривавої епопеї.

Турецьку армію очолив сам султан. Почалась війна з того, що Іскандер-Паша ввів у Молдавію війська, щоб усунути з престолу союзника Польщі Г. Граціані, а той попросив допомоги у польського короля Сігізмунда III (1587-1632) і отримав її: канцлер і великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський (1547-1620) з військом виступив, всупереч умовам мирного договору з Портою, назустріч туркам. В його розпорядженні було трохи більше десяти тисяч польського воїнства. Військо Іскандер-Паші налічувало близько вісімдесяти тисяч відбірних воїнів, а на підході було ще тисяч двадцять татар. Крім того, турецька артилерія переважала польську разів у двадцять [11, 128-129].

Поляки сподівались отаборитися в Ясах, де була добротна фортеця. Але 2 вересня вони вимушені були зробити це у старому укріпленні, спорудженому ще у 1595 році біля села Цецори. Вранці 8 вересня 1620 року Іскандер-Паша виступив на їх укріплення – битва почалася. Поляки з великими втратами відбивали атаки турків до 19(29) вересня. Вночі С. Жолкевський, осмислюючи безвихідне становище, виводить своє військо з табору і вздовж річки Прут відступає до польського кордону. Йому поталанило підійти до польських володінь. Та 26 вересня (6 жовтня) недалеко від Дністра, біля села Савки, він був приневолений прийняти свою останню битву з турецько-татарською армією. В цій битві майже все польське військо із своїм гетьманом та іншими воєначальниками полягло. Як зазначають дослідники, відрубану голову Жолкевського “виставили на спис біля намету турецького командувача, невдовзі кровавий трофей відправили султану в Стамбул, там його носили вулицями міста, потім виставили при вході до гарему. Пізніше дружина гетьмана Регіна Жолкевська викупить голову чоловіка за три мільйони злотих” [11, 129]. Після Цецоро-Савкської воєнної операції Польща залишилася без війська і без гетьманів. Вже сучасники вбачали причину цецорської катастрофи (що на наше переконання цілком правильно) в тому, що “без козаків війну точил” [5, 103]. Зауважимо, що коли Жолкевський у 1597р. “під Лубнами, в урочищі Солониці” чинив криваву розправу над козаками, а гетьмана Наливайка підступно живим узяв і “до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волю його ляхи зажарили” [2, 28], то не думав, що з часом, за цю жорстокість він дорого заплатить. Довелося заплатити життям польських воїнів під тією ж Цецорою, котру на прохання папи Римського та німецького цісаря ще в 1594 році Северин Наливайко разом з Кошовим отаманом Війська Запорозького Грицьком Лободою в битві здобули й рушили на Сучаву. Там розгромили турецьке й волоське військо, опанували Яссами й, навантажившись здобиччю, знову вернулися за Дністер [19,203]. Під впливом народних хвилювань, викликаних утисками православної віри, вони наприкінці 1595 року стали зі зброєю на її оборону, а 8 червня 1595 року в урочищі Солониця коронний гетьман Жолкевський підступно вчинив криваву різню над обеззброєними козаками, а також жінками й дітьми, які перебували в козацькому таборі. Ця кривава сторінка в історії українсько-польських відносин назавжди закарбувалася в народній пам’яті.

Стративши Северина Наливайка, польський сейм у 1597 році своєю постановою проголосив козаків ворогами Польщі й позбавив їх прав, наданих Війську Запорозькому королем Стефаном Баторієм. У запорожців було забрано місто Трахтемирів, козацькі ґрунти попривласнювали собі польські пани, а Кварцяному війську наказали, обороняючи польські маєтки, вбивати запорожців без будь-якого суду. Українських селян польська шляхта вважала бидлом (тобто тварюкою), міщани украй збідніли. Під протекцією польського уряду швидкими темпами поширювалися унія й католицизм. Гетьман Самійло Кішка домігся у 1601 від ко-

лького сейму скасування постанови 1597 взамін за участь козаків у війні Польщі зі Швецією.

Між польською шляхтою і козаками стояла глуха стіна. В 1620 р. козаки могли виставити проти турок не менше сорока тисяч звитяжців, і цецорської катастрофи можна було би уникнути. Вони через рік це зроблять, коли їх попросить єрусалимський патріарх Теофан та польський король Сігізмунд III, в обмін на відновлення православ'я в Україні та надання їй автономії. Велику роль в цьому відіграла особистість українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, його розум, сила волі, рішучість, відважність і неабиякий дипломатичний та ораторський хист.

Підсумовуючи вище викладене, підкреслимо, що в першій половині XVII ст. на політичній карті Європи Україна ще не зайняла належного їй місця, не стала самостійним політичним гравцем. На той час вона була відома Європі більше в географічному, ніж політичному сенсі. В кращому випадку освічені європейські кола дивились на неї, як на територію колишньої могутньої Київської держави, скіпетр якої “так занепав, – з жалем констатував козацький літописець Григорій Граб'янка, – що з царства перетворився на князівство, а з князівства – на воєводство” [2,24].

Дійсно, в досліджуваний нами період Європа дивилася на Україну, як на адміністративну частину Речі Посполитої – шляхтянської (дворянської) монархії. Наголосимо на тому, що Польща все ж мала певним чином організований бюрократичний апарат і систему центральних установ, що діяли як в сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Саме цього Україна тоді, на жаль, не мала. Політична організація Запорозької Січі, не змогла в повному обсязі опанувати усі українські землі та перетворити Україну з об'єкта в суб'єкт політики.

Деякі європейські політики в цей час на півдні України бачили окремих козацький народ, котрий був ахіллесовою п'ятою для Польщі та своєю кмітливістю, мужністю, стійкістю і працелюбністю заслуговував мати свою самостійну державу. Ідею української окремішності, незалежності та національної свободи підтримували держави протестантського блоку, насамперед Швеція, котра воювала з Польщею за прибалтійські території та домінування на Балтійському морі. Проте, в Тридцятилітній війні Україна була задіяна як частина Польщі, прив'язаної до католицько-габсбургського блоку європейських держав. Для Речі Посполитої Україна була об'єктом експансіоністських устремлінь, розширення своєї території, а відтак протидії Російській державі, котра в XVI-XVII ст.ст. все активніше включалась у міжнародне життя.

З другої чверті XVII ст. Україна не лише продовжує асоціюватись із Запорозькою Січчю, але і викликає значну зацікавленість собою в західноєвропейських політичних колах та займає в їх політичних комбінаціях не останнє місце.

Література

1. Величко С. Літопис Т.І. / Переклад з книжної української мови В.О.Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Переказ із староукраїнської. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
3. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – 200 с.
4. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа., 1994. – 539с.
5. Грабовецький В.В. Запорозьке козацтво і Українська гетьманська держава XVI-XVIII ст. в літописі та ілюстраціях [Текст]: до 520-річчя українського козацтва / В.В.Грабовецький. – Івано-Франківськ: [б.в.], 2010. – 495 с.
6. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці / М.Грушевський // Жовтень. – 1989. – №1.
7. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Д.С.Наливайко / Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
8. Франко І.Я. Іван Вишенський, його час і письменська діяльність / І.Я.Франко // Франко І. Зібр.тв. у 50-ти т. – Т.28. – С. 260-278.
9. Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890р. / І.Я.Франко // Франко І. Зібр.тв. у 50-ти т. – Т.41. – С. 194-470.
10. Сергієнко Г.Я. Гетьман України Петро Конашевич Сагайдачний і висвітлення його діяльності в історичному нарисі Д.І. Яворницького / Г.Я.Сергієнко // Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний / Пер. з рос. В.Л. Чуйка. – Дніпропетровськ: Січ,1991. – С. 5-13.
- 11.Трінчук Я. Хотинська війна: [до 390-річчя славної дати] / Я.Трінчук, В.Мороз, Т.Наконечний // Дзвін. – 2011. – №5-6. – С. 128-136.

Стаття надійшла до редакційної колегії 26.11.2011р.

Рекомендовано до друку докт.іст.наук професором Грабовецьким В.В.

UKRAINE ON THE POLITICAL CARD OF EUROPE OF THE FIRST FOURTH OF XVII CENTURY

I. P. Makarovskyy

*Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
76019, Ivano-Frankivs'k, st. Carpathians, 15;
ph. +380 (3422) 4-21-78; e-mail: history@nung.edu.ua*

The article highlights the political factors that determine Ukraine's place on the political map of Europe the first quarter of the XVII century.

Keywords: *Ukraine, Zaporizhzhya Sich, Polish expansion, the Turkish-Tatar aggression, Thirty Years' War, the political combination.*